

De Zwarte Specht: kwam, zag en verdween!

Aan de westrand van Nederland

Jawel, ook de Fitisredactie beschikt over een archief. Daarin zitten vooral ideeën voor onderwerpen en mooie artikelen. Soms is het ook een bergplaats voor artikelen, die niet dwingend meteen gepubliceerd hoeven te worden, maar kunnen wachten op een goede gelegenheid. Uit zo'n bergplaats komt deze laatste bijdrage van ons inmiddels overleden redactielid Chris van Deursen. Een gedegen beschouwing over het verdwijnen van de Zwarte Specht uit dit deel van Nederland. Han Buckx heeft het redactioneel verzorgd en de laatste ontwikkelingen rond deze mooie vogel verwerkt.

De Zwarte Specht is de grootste specht van Europa. Met een totale lengte van 40-46 cm, vleugelspanwijdte van 67-73 cm en een gewicht tussen 250-350 gram is hij vrijwel zo groot als de Zwarte Kraai. In Midden- en Noord-Europa is de soort ruim verspreid, daarbuiten komt hij lokaal voor (Pyreneeën, Dolomieten) of ontbreekt zoals in Groot-Brittannië en Ierland. In de EG-landen leeft een geschatte populatie van 130.000-260.000 paren, waarvan 1% in Nederland. In Nederland werd voor het eerst gebroed in 1913. De Nederlandse populatie nam gedurende 1970-1990 licht toe en bleef over de periode 1990-2000 stabiel op ongeveer 1100 - 1600 broedparen. In Duitsland en Oostenrijk is de Zwarte Specht wijd verbreid in grote bossen. In het noorden van Midden-Europa is er toename en arealuitbreiding in westelijke en noordelijke richting. Dat vond ook plaats in Frankrijk waar een opvallende westelijke opmars is geconstateerd. In Finland is de Zwarte Specht sterk achteruit gegaan door grootschalig kappen van oude bomen.

Trend in Nederland

Het is mogelijk dat de Zwarte Specht vroeger al in Nederland broedde, hoewel oude bronnen dat niet vermeldden

(Schlegel, 1858). De gestage uitbreiding vanaf 1913 van de Zwarte Specht in Nederland (Zwart, 1913) loopt parallel aan het ouder worden van (naald-) bossen, die vooral tussen 1850 en 1950 zijn aangeplant. Mede daardoor lag het zwaartepunt in voorkomen in de bossen in het oosten en midden van Nederland. Recent is afname waarneembaar in delen van Drenthe, op de Veluwe en in het Gooi. De Zwarte Specht verscheen in de jaren zeventig in de duinstrook van Zuid- en Noord-Holland. Van vestiging in de bossen in Zeeland ("De Manteling" op Walcheren bijv.) is niets bekend.

Die toename paste in het geschetste beeld van de geleidelijke westwaartse uitbreiding. Het voorkomen in de Kennemer duinstreek, waar in 1973 het eerste broedgeval (Elswout) werd vastgesteld (Geelhoed et al., 1998), is net na de laatste eeuwwisseling verleden tijd. Na 1975 groeide de Zwarte Specht populatie vooral in Limburg en Noord-Brabant. De Noord-Brabantse populatie is nu groter dan die van rond 1960. Het verspreidingsgebied is na 1973-1977 wat verschoven, maar in zijn totaliteit ook licht toegenomen met 5%. Op de Zuidoost-Veluwe bij Arnhem, zijn Zwarte nu talrijker dan Groene Spechten. In

de jaren zeventig was die verhouding nog omgekeerd. Ook elders is dat het geval en is de Groene Specht plaatselijk sterk op zijn retour. De Zwarte Specht is, tijdens de laatste atlasperiode (1998-2000) in 588 Atlasblokken aanwezig, uit 67 verdwenen en in 94 verschenen. De Nederlandse broedpopulatie telde in de periode 1979-1983 gemiddeld 2.300 paren en daalde in 1999-2003 tot gemiddeld 1.400 paren. BMP-gegevens wijzen op halvering na 1990 in het noorden van het land, op stabiele aantallen in het midden en toename in het zuiden van het land (tot 25%). Gecombineerd levert dat een stabiele trend op voor geheel Nederland, omdat het aan-

deel van het zuiden aan de landelijke populatie relatief groot is. De afname in het noordoosten van het land wordt voornamelijk toegeschreven aan veranderde bosbouwmethoden.

Biotoop

De Zwarte Specht is een strikte bosbewoner; bij de keuze van het type bos is hij behoorlijk flexibel. Ongestoord bos geniet de voorkeur, maar ook in productiebos en versnipperd loof-, naald- en gemengd bos is hij thuis, waardoor hij vanaf zeeniveau tot de boomgrens voorkomt. Voor vestiging zijn maar twee zaken belangrijk: een toereikend en bereikbaar voedselaanbod in het hele jaar

ZWARTE SPECHTEN Foto: Dick Kuiperij

(vooral in de vorm van mierenkolonies) en oudere, hoogstammige, mogelijk vrij staande, zijtakloze, bomen met gladde schors, die zich lenen voor uithakken van slaap- en broedholten. Voorkeursbomen zijn op borsthoogte minstens 45 cm in doorsnee. Dat moet wel, want een nestholte heeft een doorsnede van wel twintig cm. De broedholte ligt 30- 60 cm diep.

De Zwarte Specht is overal standvogel, zelfs in sneeuwrijke winters. Alleen in uiterste nood, wanneer voedsel onbereikbaar wordt, wijkt hij uit naar gunstiger plaatsen. Zwarte Spechten hebben een grote actieradius en hebben minstens 120 - 500 ha per broedpaar nodig. In Midden-Europa zijn territoria vaak 200 - 800 ha groot. Zo'n territorium bestaat niet noodzakelijkerwijs uit aaneengesloten bos. De soortsaanstelling van het omringende bos speelt een ondergeschikte rol. In het laagland is de Beuk meestal de favoriete nestboom, maar daar waar overwegend Zwarte Dennen, Sparren of Lariksen gedijen benut de Zwarte Specht die. Ook Abelen, Esdoorns en andere dennen komen in aanmerking. De Zwarte Specht is in het voordeel (hij kan hard hout aan) t.o.v. de meeste andere spechtsoorten, die kiezen vooral min of meer verzwakte stammen met zachter hout.

Met plaatselijk een groot aanbod aan 200-300-jarige Beuken (buitenplaatsen en bossen in en bij Den Haag, Wassenaar, de noordelijke Bollenstreek vanaf Noordwijkerhout tot en met Haarlem, landgoederen tussen Bennebroek en Velzen en bossen tussen Heemskerk en Schoorl), was aan één vestigingseis van de Zwarte Specht voldaan. In opener buitendingebied, waar bospercelen van andere samenstelling staan, werd de voorkeur gegeven aan Abelen, en zelfs Zwarte Populier (Deursen, v. 2010) die voldoende stamomvang hadden.

Omdat de keuze van vestigingsplaats in de pioniersfase van de areaaluitbreiding niet heel kritisch was bezette de Zwarte Specht aanvankelijk de duinstrook van Oostvoorne tot Den Helder. Voor een elders strikte bosbewoner leek hij in de duinstrook behoorlijk flexibel.

Balts

Met krachtig 'trommelen' en een reeks van roepgeluiden maakt de Zwarte Specht zijn aanwezigheid vooral in de lente duidelijk. Beide geslachten trommelen, de wijfjes minder en meestal langzamer, korter en zachter dan de mannetjes. Vooral in maart trommelt hij met ongeveer 40 slagen per 2,5 seconde. De roffel is veel zwaarder en langzamer dan die van de Grote Bonte Specht. Samen met de opvallende roep, tot op één kilometer hoorbaar, zijn dat voorboden van de naderende balts. Daarbij is de territoriumroep ("kjeeee"), ook te horen na landing op een boom, de luide vluchtroep ("kruukruukruukruuk") en de baltsroep ("kiejak"), te onderscheiden. Vaak is ook een typisch "kwiekwiekie" te horen. Dat lijkt iets op de Groene Specht, maar de Zwarte moet een beetje "op gang komen", terwijl de Groene meteen op volle sterkte "lacht".

Voortplanting

Begin van het vroege voorjaar beginnen Zwarte Spechten een monogaam "seizoenshuwelijk", vaak met dezelfde partner van het voorgaande jaar. De territoriumgrenzen worden aan het begin van de broedtijd door getrommel en "Kwiek" geroep opnieuw gedefinieerd. Paartijd en broedseizoen vallen in de maanden april tot juni. De eigenlijke broedvoorbereidingen beginnen in februari of maart. Het legbegin valt op zijn vroegst begin april. Ze hebben één broedsel en mislukt dat dan wordt dat jaar niet gebreed. Het mannetje lokt het wijfje met

zachte baltsroepen, gevolgd door een serie zeer snelle snavelhouden op droge boomstammen, waardoor een sonoor trommelen ontstaat. Wanneer beide dieren elkaar vinden, "musiceren" ze gezamenlijk, buigen de omhoog gestrekte kop heen en weer en wrijven de snavels tegen elkaar. Uiteindelijk brengt het mannetje het wijfje naar de, door hem uitgezochte, nestplaats. De nestholte, in een gezonde of dode boom uitgehakt, heeft meestal een overlangse ovale opening tussen 9 - 12 cm. De nestingang is zo ruim dat men er met een hand in kan. Het eigenlijk nest ligt een armlengte diep. Vaak gebruiken Zwarte Spechten oude hollen die ze slechts hoeven schoon te maken. Een Zwarte Spechtenpaar heeft voor het maken van een nieuw nest in zacht hout twee weken nodig; in hard beukenhout duurt dat 23-28 dagen. Bij het hakken wisselen mannetje en vrouwtje elkaar voortdurend af, zodat beide een even groot aandeel in de „bouw“ hebben. De binnenaanwerking is een opgaaft voor het vrouwtje, die daarin 2-6 glanzend witte eieren (gemiddeld 3-5) legt. Partners lossen elkaar bij het broeden af en het mannetje broedt het meest. De aflossing vindt met enig ceremonieel en roepen plaats. De aanvliegende partner meldt zich met kloppen op de stam, waarop de broedende vogel wegvliegt. Partners lossen elkaar om 1-3 uur af. De nachtdienst komt, zoals bij vrijwel alle spechten, voor rekening van het mannetje. Bij het groot brengen heeft het mannetje de hoofdrol, hij past vooral 's nachts op de jongen en verwijdert de ontlasting. De naakt geboren jongen krijgen geen donskleed. De veerspoelen komen door de huid naar buiten. Ze verblijven ongeveer 27-28 dagen, vaak ook iets langer, in het nest en worden door mannetje en wijfje verzorgd met een voedzame brei van mieren en mierenieren. Meteen na het uitvliegen

hebben de jongen een zwart pak, een rode kop en contrasterend bruine slagpennen. De familie splitst zich en elke ouder verzorgt 1 - 3 jongen tot augustus - september. Daarna verlaten die het broedgebied en zoeken een eigen gebied. De oudervogels blijven trouw aan hun broedgebied. Ook buiten de broedtijd slapen Zwarte Spechten in hun hollen, waarbij beiden een apart hol gebruiken. Er blijkt ook buiten de broedtijd een los partnerschap te bestaan. Ze dulden elkaar duidelijk, zonder enige agressie. Zo bereiken ze dat ze het beperkte voedselaanbod in hun territoria niet met indringers hoeven delen.

Voedsel

De Zwarte Specht eet bijna uitsluitend eiwitrijk dierlijk voedsel. In veel gebieden vormen de larven, poppen en volwassen individuen van Reuzenmieren (*Camponotus spp.*) het hoofdbestanddeel van zijn prooidieren. Deze mieren leven vooral in het hout van gezonde naaldbomen waarin ze behoorlijk omvangrijke kolonies kunnen vormen. In Nederland spelen *Myrmica spp.* een belangrijke rol. Vaak zoekt hij grote mierenhopen en graaft daarin diepe trechtervormige gaten. De mierenbuit varieert per seizoen en kan meer dan 90% van de Zwarte Spechten kost uitmaken. Een groot aandeel daarin vormen grote mieren (*Formicidae*), daarnaast neemt hij ook insectenlarven van houtetende kevers, spinnen etc.). Uit onderzoek in Meijndel bleek dat daar gezocht werd naar poppen van de Glanzende Houtmier (*Lasius fuliginosus*) en andere miersoorten van het type *Lasius*, alsook naar *Formica*-soorten. Deze mieren waren daar eens massaal aanwezig (Remeeus, 2009). Befaamd waren ooit de massa's mieren die in Meijndel in lange en vrijwel gesloten fronten de wandelpaden overstaken

Naast mieren eet de Zwarte Specht ook verschillende houtbewonende kevers en hun larven, waaronder schorskevers (*Scolytidae*), boktorren (*Cerambycidae*) en snuitkevers (*Curculionidae*), en de larven van houtwespen (*Siricidae*). Zwarte Spechten slaan vermolmende boomstompen uit elkaar en hakken de losse schors van dode bomen. In het Kraansvlak werden regelmatig in verbrand dennenbos wortelpartijen uitgegraven tot wel 30 cm diepte, waarbij ze uiteindelijk slechts enkele centimeters grote Letterzetters (*Ips typographus*) of Dennenscheerders (*Tomicus piniperda*) bemachtigden (Deursen, v. 2010). Veel waarnemingen van Zwarte Spechten in de duinen betroffen op de grond foeragerende vogels, die zowel boomstronken als de basis van boomstammen inspecteerden. Dat zou kunnen wijzen op het geheel of gedeeltelijk ontbreken van insecten in of op bomen. Sporen van voedsel zoekende Zwarte Spechten zijn eenvoudig te vinden. In Nederland maken mieren slechts 55% van zijn wintervoedsel uit tegenover 90% bij de Groene Specht. Er is dan, in zekere zin sprake van ietwat “opportunistischer” voedselgedrag. Daardoor zijn de verliescijfers van de Zwarte Specht na lange sneeuwrijke winters gering (Texeira, 1979). Zelfs na de strenge winter 1978/1979 werd geen achteruitgang gemeld, evenmin als in Midden-Europa (Van Manen, 1998).

De voedselspecialisatie van de Zwarte Specht maakte hem kwetsbaar (Elton, 1975). Doordat de leeftijd van de duin dennenbossen toenam nam de hoeveelheid licht op de bosbodem af. De meeste mieren gedijen niet goed in beschadigd bos en daarmee verdween de belangrijkste voedselbron voor de Zwarte Specht of nam sterk af (Mabelis, 2002). Vergrassing van de bosbodem zelf en van de directe omgeving van die

bospercelen, door vermessing en verzuuring, leidde eveneens tot afname van mieren (en hun prooidieren) (persoonlijke mededeling G.J. de Bruyn).

Ecologische betekenis

De Zwarte Specht speelt een sleutelrol in bossen, omdat hij als enige boomholten met een ruime dimensie timmert. Die zijn belangrijke levensvoorwaarden voor talrijke holbewoners in Nederland zoals Holenduif, Kauw, Bosuil, vleurmuizen, Boommarter, eekhoorn en insecten als bijen, hommels, wespen en hoornaars. In Europa zijn 58 diersoorten bekend die holen van Zwarte Spechten gebruiken. Het ‘kraken’ is in de natuur niet vreemd. Zelfs van een bewoond of net uitgehakt hol maken andere dieren zich meester. Vooral Kautjes zijn daar goed in. De Zwarte Specht kan dan niet anders dan opnieuw veertien dagen lang hakken aan een nieuwe nestholte. Als holenleverancier is hij belangrijk in de complexe ecologische bossystemen van Europa en Azië. Bij voedsel zoeken verkleint hij dood hout en versnelt zo de kringloop in het bos, het “recyclingproces” van hout. Daarin passen houtparasiterende paddenstoelen, die via de spechtengaten in bast en stam toegang tot de boom krijgen.

Bedreigingen

Door zijn grootte heeft de Zwarte Specht relatief weinig natuurlijke vijanden. Daartoe behoren Boommarter en Havik. Hoofdreiging vormen maatregelen voor bosbouw die belangrijke leefgebieden kunnen verstoren. Daartoe behoren kaalslag en verwijdering van oudere bomen die qua dimensie nog niet aan de eisen van de Zwarte Spechten voldoen. Ook lijden ze onder perioden met langdurig slecht weer en concurrentie om holen. Het lijkt er op dat in sommige gebieden, waar nog op Boommarter en Havik gejaagd wordt, de Zwarte Specht

daarvan profiteert. De predatorrol van de Havik wordt overschat, want gelijk met de landelijke toename van de Havik nam ook de Zwarte Specht toe. In gebieden waar geen Haviken voorkomen is de stand van de Zwarte Specht niet wezenlijk hoger, dan waar dat wel het geval is. De invloed van predatie door Haviken kan wellicht lokaal van betekenis zijn maar leidt op landelijke schaal niet tot afname. Het is opvallend hoe vaak de Havik, ook onder vogelwaarnemers, de schuld krijgt van het verdwijnen van de Zwarte Specht. Weliswaar heeft de Havik een breed prooidierspectrum, waarin ook spechten voorkomen, maar als elke predator heeft hij er belang bij om uitgekiend met zijn energie om te gaan en zich te richten op prooidieren die het meest in zijn jachtgebied voorkomen. Predatoren hebben geen belang bij energiebesteding aan een soort, waarvan er een enkele in hun jachtgebied leeft. Daar komt bij dat de vestiging van de Havik in sommige duingebieden gaande was, terwijl de Zwarte Specht daar al op zijn retour was. Zo vestigde de Havik zich als broedvogel in Meijndel in 1993. De Zwarte Specht was daar toen al bijna verdwenen (Remeeus, 2009). In andere gevallen leefden beide soorten al langer in dezelfde duingebieden. Juist de komst van de Havik in de duinstrook is intensief gevolgd en gedocumenteerd. Door verschillende waarnemers zijn plukplaatsen en prooiresten op nesten bekeken. In de Amsterdamse Waterleidingduinen werden vanaf 1992 zeker 3.000 pluk- en prooiresten bekeken. In geen enkel geval werden resten van Zwarte Spechten aangetroffen (Koning, 2009). In andere gebieden in Zuid-Kennemerland werden tussen 1980-1985 ruim 500 plukresten gevonden en bekeken (v. Deursen, 1994). Ook hierbij waren geen resten van Zwarte Specht. Ook andere duinwaarnemers maakten

geen melding van Zwarte Specht als prooi. De enige melding komt uit Bergen waar een geslagen eerstejaars Zwarte Specht op een havikshorst werd gevonden (mededeling M. Lammertink).

Vermoedelijke oorzaken voor het uiteindelijke vertrek

Om de vraag waarom de Zwarte Specht zo snel weer uit de duinen verdween afdoende te beantwoorden, moet eerst worden bedacht waarom die soort zich überhaupt ooit vestigde? In het algemeen laten vogels zich, bij het zoeken naar expansieruimte, instinctief leiden door de aanwezigheid van geschikt voedsel voor zichzelf en voor eventuele jongen. Ze "schatten" in of er voldoende en gekwalificeerd voedsel is om de kans op het grootbrengen van jongen (of eigen overleven) te optimaliseren. De aanwezigheid van geschikt lijkend habitat alleen is onvoldoende. De toename van de Zwarte Specht vanaf de jaren zeventig op de Veluwe en Utrechtse Heuvelrug heeft wellicht geleid tot zwerfgedrag, ondermeer richting duinen. Dat op zich verklaart niet waarom zij ook in de duinen zijn gaan broeden. Als Zwarte Spechten tijdens zwerftochten zouden hebben "ervaren" dat de duinen als broedgebied ongeschikt waren, zouden zij geen vestigingspogingen hebben gedaan. Er moet toen een bestaansvoorwaarde zijn geweest die later wegviel. Het lijkt voor de hand te liggen dat die bestaansvoorwaarde voedsel was, die kwam onder steeds grotere druk en nam af. Het sterk verminderen van de voedselbronnen door het geheel verdwijnen of sterk krimpen van mierpopulaties beïnvloedde het voortplantingssucces dramatisch. Jarenlange studie van deze soort in het Noord-Hollands Duinreservaat gaf aan dat verminderde vruchtbaarheid als gevolg van inteelt optrad (Lammertink, 1988). Waarnemingen van uitgevlogen

jongen werden steeds schaarser. Er was vermoedelijk weinig of totaal geen uitwisseling met soortgenoten van elders meer. Populatieschommelingen werden niet meer gecompenseerd en zo ontstond een marginale populatie, die door inteelt kwetsbaar werd. Omdat de Zwarte Specht een leeftijd van 10-12 jaar kan bereiken en behoorlijk luidruchtig is werd de terugloop in de populatie laat opgemerkt. Concurrentie om de nestholten was groot, zowel op Elswout, Koningshof als in het Kraansvlak. Kauwen en Holenduiven veroverden verschillende holtes, soms al tijdens het uithakken (Deursen, C. van, 2010). In de monotone duindennenbossen is plaatselijk stevig gedund en werd aan omvorming tot meer natuurlijk bos gewerkt. Het naaldhout verminderde lokaal iets, maar is vrijwel nergens geheel verdwenen, zodat de voedselpositie van de Zwarte Spechten daardoor niet ingrijpend veranderde.

Literatuur

- Blume, D. 1996, Schwarzspecht, Grauspecht und Grünspecht, *Dryocopus martius*, *Picus canus*, *Picus viridis*, Westarp Wissenschaften, Spektrum Akademischer Verlag (Magdeburg, Heidelberg).
- Christie. (2002). Family Picidae (Woodpeckers), pp. 296–555 in *Handbook of the Birds of the World* (del Hoyo, J., A. Elliott & J. Sargatal, eds). Vol. 7. Lynx Edicions, Barcelona, Spain.
- Deursen, C.G.M. van, 2010. Ongepubliceerde dagboekantekeningen over Zwarte Specht op landgoederen in Zuid-Kennemerland en het Kraansvlak.
- Deursen, C. van & R. Luntz 1994, Kolonisatie van Zuid-Kennemerland door Buizerd (*Buteo buteo*), Havik (*Accipiter gentilis*) en Wespendif (Pernis apivorus). *Het Vogeljaar* 22, 4, 145-154.
- Van Dijk, A.J., & van Os, B.L.J. 1982, Vogels van Drenthe, pp. 214-215. Van Gorcum, Assen.
- Van Dijk, J. 2009, Ongepubliceerde waarnemingen van de Zwarte specht van de Vogelwerkgroep Noordwijk.
- Elton, E.T.G., 1975. Spechten en Rode Bosmieren. *Vogeljaar* 23: pp 55-58.
- Geelhoed, S., Groot, H., Huijssteeden, E. van, Leeuwen, G. van, & Nobel, P. de (red.) 1998, *Vogels in het landschap van Zuid-Kennemerland en de Haarlemmermeer*. Vogelwerkgroep Zuid-Kennemerland/ pp 293. KNNV Uitgeverij, Utrecht.
- Koning, F., Ongepubliceerde waarnemingen van prooiresten op plukplaatsen van Havik in de AWD, 2009.
- Lammertink, M. 1988, De Zwarte Specht als broedvogel in het Noord-Hollands Duinreservaat. *Winterkoning sept.* 1988, 1-11.
- Mabelis, A.A. 2002, Bruikbaarheid van mieren voor de monitoring van natuurgebieden. Wageningen, Alterrapport 571.
- Manen, W. van, 1998. Aantalsverloop van de Zwarte Specht in Drenthe. *Drentse Vogels* 11: 43-49.
- Schlegel, H. De fauna van Nederland, Leiden, 1858.
- Teixeira, R.M., 1979, Atlas van de Nederlandse broedvogels, pp.218-219.
- Winkler H., David A. Christie, and David Nurney. (1995). *Woodpeckers: An Identification Guide to the Woodpeckers of the World*. Pica Press, 343-345, Sussex.
- IJzendoorn, E.J. van. 1968. De broedvogels van Duin- en Kruidberg. *De Levende Natuur* 71: 206-210.
- IJzendoorn, E.J. van. 1969. De broedvogels van Duin- en Kruidberg in 1965, 1966 en 1967. *Fitis* 5(2): 13-23.
- Zwart, K., 1913, Zwarte Specht. *De levende natuur*, jrg. 17, uitgave 20.